

VÝKLADOVÁ ČÁST

ÚVOD

V lingvistice se od druhé poloviny 20. století věnuje syntaxi velká pozornost. Mezi nejvýznamnější teoretické přístupy patří transformačně generativní či formální gramatika, jejímž autorem je Noam Chomsky. V latinské lingvistice se uplatňuje nejvíce funkční lingvistika, která vychází z díla holandského jazykovědce Simona DIKA (1978). Funkční lingvistika klade důraz na jazyk jako nástroj komunikace. Vedle syntaktické struktury samotné, která je primárním předmětem zájmu v transformačně generativní lingvistice, věnuje velkou pozornost také významové stránce jazyka a způsobu jeho použití v komunikaci. Mezi další důležité směry patří např. typologie jazyků nebo kognitivní lingvistika. Jednotlivé přístupy a směry se vzájemně ovlivňují a doplňují.

V následujícím výkladu jsou uvedeny některé základní pojmy, které mají blízký vztah k problematice vedlejších vět. Vychází se z pojmů a přístupů používaných v české lingvistice,¹ z termínů používaných ve středoškolské výuce české gramatiky a z konceptů funkční lingvistiky. Cílem kombinace uvedených přístupů je používání takového terminologického aparátu, který by byl bez větších obtíží přístupný absolventovi střední školy. Stručný přehled je nutně spojen také se zjednodušením. Přesnější a podrobnější výklad najdou zájemci v doporučené literatuře.

Mezi základní pojmy patří zejména věta, která může být v různých jazykových směrech definována různě. KARLÍK (1995, s. 369) uvádí následující definici: „Větou budeme rozumět abstraktně míněnou, tj. v komunikační situaci nezakotvenou, jazykovou jednotku, jíž dominuje přísudek (predikát).“ Dále uvádí, že klíčovou charakteristikou věty je přítomnost predikátu, který ji odlišuje od jiných jednotek, např. od slov či slovních spojení.

Vedle věty je dalším důležitým pojmem výpověď, pro kterou KARLÍK (1995, s. 371) nabízí tuto definici: „Výpovědi rozumíme větu (věty) zakotvenou (pronesenou nebo zapsanou) v nějaké konkrétní komunikační situaci.“ Dále uvádí, že „proti abstraktně chápané větě jsou tedy výpovědi reálně existující a smyslově vnímatelné a empiricky ověřitelné jevy. (...) Věta reálně existuje ve výpovědích, neboli výpovědi jsou realizace věty (vět) v komunikačních situacích.“

Z důvodu větší přehlednosti však budeme ve výkladu tento rozdíl zanedbávat a používat pojem „věta“ pro popis gramatických pravidel i pro citáty z originálních textů.

1 Karlík, Petr, Marek Nekula, a Zdenka Rusínová (1995); Grepl, Miroslav, a Petr Karlík (1998).

Struktura věty, větné členy²

Základem věty je přísudek neboli predikát, který má typicky podobu určitého slovesa (tzv. *verbum finitum*). Predikát je větný člen, „kterým se o někom/o něčem něco říká, tj. jímž se přisuzuje někomu/něčemu nějaká vlastnost (*Petr je starý.*), stav (*Petr sedí.*), změna (*Petr zestárl.*) nebo činnost (*Petr kouří.*), popř. se zároveň signalizuje vztah někoho/něčeho k někomu/něčemu: *To auto patří Petrovi.*“ Vedle plnovýznamového slovesa může být predikátem např. sloveso „být“ s adjektivem nebo substantivem. V českých gramatikách se tradičně tento typ přísudku označuje jako přísudek jmenný se sponou.

Predikát má ve větě klíčovou roli, protože kolem sebe vytváří pozice (tzv. valence), které musí být obsazeny, aby byla věta z hlediska významu úplná. Např. predikát „dát“ předpokládá pozice „kdo“, „co“ a „komu“. Počet vyžadovaných pozic může být různý. Rozlišují se tak predikáty jednovalenční (*Dítě spí.*), dvouvalenční (*Zedník staví dům.*), trojvalenční (*Rodiče dali synovi knihy.*) a čtyřvalenční (*Honza si zapíchl třísku do prstu.*). Sporná je kategorie predikátů bezvalenčních (*Prší.*)³

Kromě počtu pozic má predikát ve svém významu „zabudovanou“ také informaci o tom, čím mohou být tyto povinné (obligatorní) pozice obsazeny (např. životným substantivem v nominativu apod.). Obecně se může jednat jak o jmenné či adverbialní výrazy, tak o vedlejší věty. Povinná pozice nemusí být „viditelně“ obsazena (např. v případě nevyjádřeného podmětu), nevyjádřená informace však musí být mluvčímu známa a musí být schopen ji doplnit.

Výraz, který se na povinné pozici vyskytuje, se označuje termínem **argument** nebo **aktant**. Mezi argumenty patří **podmět (subjekt)**, který se někdy označuje jako 1. argument, a **předmět (objekt)** či předměty. Predikát s argumenty tvoří jádro věty, tzv. nukleární predikaci.

Kromě počtu a typu argumentů je v sémantické struktuře predikátu obsažena také informace o **sémantických** (nebo také **tematických**) **rolích**, které jednotlivé argumenty mohou mít. V pozici podmětu se může např. objevit činitel děje, ale také dějem zasažená osoba nebo věc. Existují různé typologie sémantických rolí, které se liší jejich počtem i pojmenováním. Mezi nejvýznamnější patří:⁴

- agens (činitel, personální původce děje): *Bratr píše dopis; Otík byl pochválen ředitelem; Kočka chytla myš;*
- kauzátor (nepersonální původce děje): *Vítr rozbil okno; Ten román mě nadchl; Byl zabit bleskem;*

2 Jednotlivé pojmy jsou pro lepší názornost vysvětleny na základě českých příkladů.

3 Komentář k této problematice viz např. KARLÍK (1998, s. 48).

4 Následující definice a příklady jsou převzaty z: KARLÍK (1998, s. 38–41), kde je uveden také celkový přehled sémantických rolí, které autor rozlišuje.

- patiens (objekt zasažený dějem): *Kain zabil Ábela; Staví se nová škola; Dítě usnulo únavou; Tchán rozbil vázu;*
- nositel (nositel vlastnosti): *Ženy jsou trpělivé; Karoserie je z plechu;*
- posesor (vlastník něčeho): *Přítel má chalupu; To kolo patří Petrovi;*
- recipient (příjemce něčeho): *Já to řeknu učiteli; Jana dala matce růže;*
- expirient (proživatel): *Vadí mi ten hluk; Otcí se daří lépe;*
- locus (místo, kde se děj/stav uskutečňuje): *Narodil jsem se v Brně / tady; Na polích leží sníh; Náhle jsme se ocitli v lese;*
- direktiv (směr, kam děj směřuje): *Otec už přišel domů; Položil knihu na stůl;*

Vedle predikátu a argumentů se ve větě vyskytují také **nepovinné (fakultativní)** větné členy, které se nazývají **adjunkt**y. Adjunkt y doplňují další informace, které se týkají predikátu a jeho argumentů. Typickým adjunktem je **přísluvečné určení (adverbiále)**, které vyjadřuje různé okolnosti děje. Jeho podoba není přímo řízena jiným větným členem (predikát např. „nerozhoduje“ o jeho pádu), musí však být s predikátem či argumenty slučitelné z hlediska významu. Přísluvečné určení může být vyjádřeno pomocí různých výrazů, např. adverbii (*Krásně zpívá.*), jmenných výrazů (*Učil se ve volných chvílích; Viděl mě z okna; Odsoudili ho právem; Přijedou autem.*), nebo vedlejších vět (*Vrátil se domů, aby pomohl svým rodičům.*). V latině může být přísluvečné určení vyjádřeno také participiálními konstrukcemi (např. ablativem absolutním).

Zvláštním větným členem je **přívlastek (atribut)**, který rozvíjí substantivum a vyskytuje se v rámci tzv. nominální skupiny (nominální fráze). Není tedy přímo vázán na predikát.⁵

Kromě adjunktů se ve funkční lingvistice rozlišují ještě tzv. **disjunkt**y, které jsou rovněž **nepovinné**. Na rozdíl od adjunktů však nerozvíjejí nukleární predikaci (tj. predikát s argumenty), ale vztahují se k celku tvořenému nukleární predikací a adjunkt y. Typickým příkladem jsou různé výrazy vyjadřující **postoj mluvčího, komentář** apod. Disjunkt y mohou být vyjádřeny např. adverbii (*možná, určitě, nepochybně, zajisté* apod.), ale i větami (*Abych řekl pravdu; Pokud vím.*).

5 Viz Karlík (1995, s. 490).

Souvěti

Dvě a více vět se může spojit do souvětí. Rozeznávají se dva základní způsoby spojení vět: souřadné (parataxe) a podřadné (hypotaxe). Při souřadném spojení se „žádá z vět nezačleňuje do jiné věty jako její větný člen.“⁶ K souřadnému spojení vět slouží tzv. spojky souřadící, které vyjadřují různé významové vztahy neboli poměry mezi větami, např. slučovací (a), odporovací (ale, avšak), alternativní (nebo, anebo), stupňovací (ba i), vysvětlovací (totiž). Věty však mohou být spojeny také bezespoječně, tzv. asyndeticky.

Při podřadném spojení se „jedna věta začleňuje do jiné věty jako její větný člen.“⁷ Při spojení se realizuje pomocí podřadících spojek, např. „že“, „aby“, „když“. V podřadném souvětí rozeznáváme **větu hlavní** a **větu vedlejší**, která je do věty hlavní začleněna jako její větný člen. Např. ve větě „Řekl, že mi to nemůže dát“ obsazuje vedlejší věta s „že“ pozici předmětu.

V souvislosti se souvětím se používá také termín **věta řídicí**. Uplatňuje se zejména při popisu složitých souvětí, která se skládají z více než dvou vět. Jako věta řídicí se v takovém souvětí označuje věta vedlejší, do níž je začleněna jiná věta vedlejší. Např. v souvětí „Slíbil mi, že poprosí svého bratra, aby mi to vysvětlil.“ je „Slíbil mi“ věta hlavní, „že poprosí svého bratra“ věta řídicí (a zároveň věta vedlejší závislá na „slíbil“) a „aby mi to vysvětlil“ věta vedlejší.

V latině se kromě spojkových vět často vyskytuje také akuzativ a nominativ s infinitivem. Jedná se o strukturu, jejíž predikát je tvořen infinitivem a která obsazuje ve větě zejména pozici předmětu nebo podmětu stejně jako některé spojkové věty. Akuzativ i nominativ s infinitivem jsou proto zařazeny mezi ostatní věty vedlejší. V případě, že je ve výkladu vhodné odlišit věty s určitým slovesem a s infinitivem, používá se termín **konstrukce akuzativu nebo nominativu s infinitivem**. Pojem **konstrukce** se používá i pro jiné struktury s neurčitými tvary slovesnými, zejména s participii.

Věty a souvětí vytvářejí větší celek, který se označuje termínem **diskurz**. Vnitřní organizace diskurzu je ovlivněna komunikační situací, záměry a strategiemi mluvčího, nároky kladenými na určitý typ textu nebo žánr, snahou o srozumitelnost a provázanost jednotlivých částí textu apod. V některých případech lze gramatické jevy (např. volbu perfekta nebo imperfekta) vysvětlit pouze na základě diskurzu, který se proto může stát významným faktorem i v rámci studia vedlejších vět.

⁶ Karlík (1995, s. 555).

⁷ Karlík (1995, s. 555).

Pragmatika, komunikační funkce výpovědi

Funkční lingvistika chápe jazyk především jako nástroj komunikace, a proto věnuje pozornost nejen syntaktické struktuře vět, ale zaměřuje se také na tzv. pragmatiku. Pragmatika se zabývá např. způsobem začlenění informací do diskurzu a různými strategiemi, které mluvčí a adresát používají v komunikaci. V centru zájmu pragmatiky je tedy výpověď, která je vždy pronesena v konkrétní situaci a s konkrétním cílem. Příkladem jevu spadajícího do pragmatiky je umístování **známé informace** (označované jako **topic** nebo **téma**) a **nové informace** (označované jako **focus** nebo **réma**) v rámci vět či rozsáhlejších celků. Byly napsány rozsáhlé studie zabývající se tímto tématem teoreticky i z hlediska konkrétních jazyků. Jedná se o fenomén, který je spojen zejména se slovosledem.⁸ V této příručce však ponecháme toto téma stranou.

Další důležitou oblastí pragmatiky je zkoumání **komunikačních** (nebo také **ilokučních**) **funkcí** výpovědi, tj. s jakým záměrem je určitá výpověď pronesena. Existují různé způsoby klasifikace komunikačních funkcí, rozlišují se např. komunikační funkce asertivní, direktivní (imperativní), interogativní, komisivní, permissivní apod., které se dále dělí na další subkategorie.⁹ Pro výklad o latinských vedlejších větách jsou nejdůležitější komunikační funkce **asertivní** (vyjádření tvrzení), **imperativní** (snaha ovlivnit adresáta a přimět ho k nějakému jednání) a **interogativní** (záměrem mluvčího je získat chybějící informaci). Neplatí přitom, že jedna komunikační funkce se vyjadřuje výhradně pomocí určitých jazykových prostředků, třebaže lze sledovat převažující tendence. Např. věta ve formě otázky nemusí být pouze vyjádřením snahy zjistit chybějící informaci, ale může mít např. také imperativní funkci („Proč už nejsi jednou zticha?“). V latině se komunikační funkce projevuje např. ve způsobu, jakým se věty transformují v tzv. nepřímé řeči.

⁸ Pro klasickou latinu zpracovala toto téma v poslední době např. Spevak (2010).

⁹ Viz např. Grepl (1995, s. 585–622).

